

*Ситник І. В.,**викладач кафедри східних мов та перекладу**Інституту філології**Київського університету імені Бориса Грінченка*

ДИСКУРС В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Анотація. Поняття «дискурс» є багатограним та полідисциплінарним, оскільки є предметом дослідження низки гуманітарних наук (філософії, психології, соціології, медицини, юриспруденції, лінгвістики, теорії комунікації тощо). У лінгвістичній літературі поняття «дискурс» використовується дуже широко. Залежно від предмета дослідження кожен науковець по-своєму підходить до вивчення та трактування терміна «дискурс». Так, дискурс тлумачиться як мовлення, занурене в життя, або як письмовий, зв'язний текст. З іншого боку, частина науковців також розглядає мовлення і текст як два аспекти дискурсу. У статті висвітлено найвідоміші дослідницькі інтерпретації поняття «дискурс» в сучасній парадигмі лінгвістичних знань. Окреслено важливе актуальне питання еволюції поняття «дискурс». Проаналізовано, виділено та систематизовано наявні основні наукові підходи до визначення поняття «дискурс» з позиції вітчизняних та закордонних дослідників. Обґрунтовано причини, через які ускладнюються його тлумачення. Акцентовано увагу на кореляції понять «дискурс», «текст», «мовлення». У результаті дослідження з'ясовано, що, попри значну кількість різноманітних підходів до трактування терміна «дискурс», вони взаємодоповнюють, а не виключають одне одного. Встановлено, що об'єднуючим ядром усіх наявних сьогодні трактувань поняття «дискурс» є розуміння його як тісно пов'язану логічними та екстралінгвістичними зв'язками єдність комунікативних та когнітивних процесів, що об'єднуються у зв'язних текстах (усних або письмових). На підставі аналізу наукових джерел із різними підходами до визначення поняття «дискурс» запропоновано авторську дефініцію цього поняття, яке розглядається як сукупність створених з певною метою багатьох усних або письмових зв'язних текстів у певній комунікативній ситуації, які поєднані спільною темою, яким притаманні особлива граматики та лексики, особливі правила слововживання й синтаксису, особлива семантика, які взаємодіють між собою у сукупності з екстралінгвістичними та прагматичними, соціокультурними та іншими факторами.

Ключові слова: дискурс, лінгвістика, текст, мовлення, комунікація.

Постановка проблеми. У 50-х рр. XX ст. американський лінгвіст і соціолог Зелліг Харріс публікує статтю «Аналіз дискурсу» в якій вперше використовує поняття «дискурс» як лінгвістичний термін. Він визначає дискурс як «послідовність сказаних або написаних одною чи кількома людьми речень у конкретній ситуації» [28, с. 2]. Дещо згодом поняття «дискурс» стає ключовим у низці наукових робіт та входить у науковий обіг як самостійне поняття та водночас стає причиною численних дискусій. В сучасних наукових колах досі тривають суперечки щодо походження та змісту поняття «дискурс». Актуальність дослідження зумовлена відсутністю єдиного

загальноживаного визначення поняття «дискурс», комплексного підходу до цього явища, адже різні науковці пропонують свої трактування цього поняття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над дослідженням дискурсу в зарубіжній лінгвістиці працювали та продовжують працювати багато науковців, таких як А.Г. Гурочкіна, Т.А. ван Дейк, М. Фуко, О.В. Савельєва, Л.В. Селєзньова, Н.І. Формановська, В.Г. Борботько, Т.Б. Гуляр, Н.Д. Арутюнова, Е. Бенвеніст, Л.С. Чікільова, В.А. Андрєєва, Р. Барт, В.В. Богданов, Ж. Курте, В.З. Дем'янков, П. Сгалл, В.Є. Чернявська, Ю.С. Степанов, В.І. Карасик, А.Н. Баранов, Д. Шифрін, М.Л. Макаров. Цей науковий феномен стає ключовим у наукових доробках таких вітчизняних науковців, як Ф.С. Бачевич, К.С. Серажим, І.С. Шевченко, О.І. Морозова, Є.В. Бондаренко, Л.В. Солощук, С.О. Швачко, А.П. Мартинюк, П.М. Донець, Л.Р. Безугла, В.Г. Пасинюк.

Метою статті є розкрити поняття «дискурс», дослідження еволюції його розвитку та формування перспектив подальших досліджень у сучасній лінгвістиці.

Виклад основного матеріалу. В лінгвістичних дослідженнях останніх років термін «дискурс» розглядається дуже широко, а саме як усе, що говориться або пишеться, «як процес чи результат мовної діяльності, як синхронно здійснюваний процес породження тексту або ж його сприйняття, зрештою, як явище процесуальне» [6, с. 45].

Лінгвіст Т.А. ван Дейк пропонує почати вивчення еволюції розвитку міждисциплінарного поняття «дискурс» з античних трактатів з риторики та етики, у яких дискурс використовувався у значенні бесід (діалогів, монологів) учених [7, с. 113–114]. Вперше зафіксовано полісемічність терміна «дискурс» у XIX ст. У «Німецькому словнику» (нім. “Deutsches Wörterbuch”) братів Грімм 1860 р. зазначені такі визначення дискурсу: 1) діалог, бесіда; 2) мова, лекція. У 50-х рр. XX ст. американський лінгвіст і соціолог Зелліг Харріс публікує статтю «Аналіз дискурсу», в якій вперше використовує поняття «дискурс» як лінгвістичний термін. Він визначає дискурс як «послідовність сказаних або написаних одною чи кількома людьми речень у конкретній ситуації». [28, с. 2] Дещо пізніше французький лінгвіст Еміль Бенвеніст у своїх працях використовує термін “discours” в іншому значенні. Вчений розглядає “discours” як характеристику «мови, що привласнюється мовцем» [4, с. 296]. На його думку, дискурс – це «будь-яке висловлення, що зумовлює наявність комунікантів: адресата, адресанта, а також наміри адресанта певним чином впливати на свого співрозмовника». Еміль Бенвеніст розділяє процес використання мови (дискурс) і результат цього процесу (текст) [4, с. 296]. У 60-х рр. XX ст. Мішель Фуко, розвиваючи ідеї Еміля Бенвеніста, пропонує своє визначення дискурсу: «сукуп-

ність вилучення, що належать одній системі формацій, тому можемо говорити про кліматичний дискурс, економічний дискурс, політичний дискурс» [22, с. 108]. Науковець вважає, що кожна наукова дисципліна володіє своїм дискурсом, а саме специфічним для цієї дисципліни знанням у вигляді системи пов'язаних між собою понять [16, с. 95].

На початку 80-х рр. дискурс починають сприймати по-іншому. Так, голландський лінгвіст Т.А. ван Дейк зазначає, що «дискурс – складне комунікативне явище, яке включає в себе текст (усний чи письмовий) та екстралінгвістичні фактори (цілі адресата, думки, установки, знання про світ), які необхідні для розуміння тексту. В дискурсі відображається менталітет і культура» [7, с. 7].

У роботах останніх років неодноразово здійснювалися спроби систематизації та класифікації наявних дефініцій. Так, узагальнюючи різні трактування дискурсу та результаті аналізу досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців, В.С. Чернявська виділяє два підходи до визначення дискурсу. В межах першого підходу дискурс розглядається як комунікативна подія, що має своє відображення як у письмових текстах, так і в усному мовленні і «здійснюються у визначеному когнітивно і типологічно обумовленому комунікативному просторі» [22, с. 147]. За другого підходу дискурс розглядається як сукупність текстів однієї теми, при цьому «зміст (тема) дискурсу розкривається не одним окремим текстом, а через інтертекстуальність, в комплексній взаємодії багатьох окремих текстів» [22, с. 147]. Обидва підходи взаємодоповнюють один одного, і в «практиці лінгвістичного аналізу дискурсу слід враховувати обидва підходи» [22, с. 147].

В.С. Чернявська доходить такого висновку: «залежно від дослідницьких завдань дискурс в одному випадку позначає окрему конкретну комунікативну подію, в іншому випадку, передбачає інтегративну сукупність визначених комунікативних актів, результатом яких є змістовно-тематична спільність багатьох текстів» [22, с. 153]. Схожу думку висловлює А.Г. Гурочкіна, визначаючи дискурс як послідовність пов'язаних мовних одиниць, які були створені або створюються людиною, що говорить або пише для слухача або читача в певний час в певному місці з певною метою [6, с. 87].

Кожен підхід зосереджується на якомусь конкретному аспекті дискурсу: комунікативно-мовний підхід – на складному процесі формування та сприйняття мовного висловлювання, а структурно-текстовий підхід – на закономірностях утворення тексту [17, с. 124].

Потрібно зазначити, що мовлення й текст розглядаються як два аспекти дискурсу науковцем В.В. Богдановим. Така інтеграція, на думку вченого, дає змогу тлумачити дискурс як мовну діяльність, реалізовану в звуковій або графічній формі [5, с. 73]. Погоджуючись із ним, М.Л. Макаров зазначає, що «широке вживання дискурсу як родової категорії по відношенню до понять мовлення «текст», «діалог» сьогодні все частіше зустрічається в лінгвістичній літературі, тоді як у філософській, соціологічній або психологічній термінології воно вже стало нормою» [11, с. 56].

В.І. Карасик, Н.Д. Арутюнова, Ю.М. Караулов, В.В. Петров розглядають дискурс як зв'язний текст у ситуації спілкування, М.В. Йоргенсен, Л. Філіпс, В.С. Чернявська, П. Серіо, А.А. Кісельова, А.Н. Баранов трактують дискурс як масив тематично пов'язаних текстів, Е.С. Кубрякова, О.В. Алексан-

дрова, Т.А. ван Дейк, О.С. Іссерс, Е.В. Падучева тлумачать дискурс як мовленнєвий твір (письмовий або усний) у різноманітні його когнітивно-комунікативних функцій. Науковці Кембриджського університету Браун Джилліан та Юль Джордж у своїй роботі, присвяченій дискурс-аналізу, трактують дискурс як процес, а текст – як результат цього процесу [25, с. 97].

В.І. Карасик, аналізуючи визначення К.Ф. Сєдова, Н.Д. Арутюнової, М.Я. Димарського, В.В. Червоних, О.Д. Вишнякової, П.В. Зернецької, доходить висновку, що «текст і дискурс – це реальні явища, їх не можна ні поєднувати, ні роз'єднувати», «текст і дискурс – це явища, що існують у структурі і змісті комунікації» [9, с. 107]. Науковець пропонує визначення дискурсу, в якому відбилися його багатоаспектність і міждисциплінарна сутність: «дискурс являє собою явище проміжного порядку між мовою, спілкуванням, мовною поведінкою, з одного боку, і фіксується текстом, що залишається в «сухому залишку» спілкування, з іншого боку» [9, с. 107].

На думку лінгвіста Ю.С. Степанова, «дискурс існує перш за все і головним чином у текстах, але таких, за якими постають особлива граматики, особливий лексикон, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, зрештою, особливий світ» [20, с. 655–688]. Схожу думку висловлює російський лінгвіст А.Н. Баранов, а також додає, що дискурс – це «масив текстів, присвячених конкретній проблематиці» [2, с. 84].

Російський лінгвіст В.З. Дем'яков на основі сучасних праць із мовознавства стверджує, що «дискурс – фрагмент тексту, що складається з одного або більше речень. Часто, але не завжди концентрується навколо опорного концепту – топік-дискурсу. Речення, з яких складається дискурс, є компонентами дискурсу» [8, с. 240]. В.З. Дем'яков розглядає дискурс як явище, що значно ширше за текст.

Словники зарубіжного видання “Collins” містять такі визначення терміна «дискурс» [26, с. 54]: 1) розмова, вербальна комунікація; 2) формальне трактування предмета в усній чи письмовій формі; 3) одиниця тексту, яка використовується лінгвістами для аналізу лінгвістичних явищ; 4) усна або письмова комунікація між людьми; 5) природно усна або письмова мова в контексті, особливо під час розгляду текстів в повному обсязі [15, с. 150].

Загально визаним визначенням дискурсу вважається визначення Н.Д. Арутюнової, яка розуміє дискурс як «зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними і прагматичними, соціокультурними та іншими факторами»; «як текст, взятий у подієвому аспекті; мовлення, розглянуте як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і в механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах)» [1, с. 136–137]. В цьому визначенні дискурс розуміється як мовна практика, спрямована на розуміння учасниками комунікації сенсу контексту і тих умов, у яких створюється текст з певними мовними одиницями.

Схожу думку висловлює лінгвіст М.Ю. Олешков, зазначаючи, що дискурс – це поточна мовна діяльність, яка обслуговує комунікативну сферу. «В результаті цієї діяльності виникають тексти, які реалізуються в семіотичному просторі за допомогою вербальних і невербальних знаків, які мають певну структуру (модель мовної діяльності у вигляді послідовності мовних актів), жанрові особливості та прецедентний тезаурус» [14, с. 81].

У рамках лінгвістичної парадигми доктор філологічних наук Ф.С. Бацевич у своїх дослідженнях трактує термін «дискурс» у межах двох глобальних підходів [3, с. 30–34]. Перший підхід визначає дискурс як «текст, занурений у життя» [1, с. 137], тобто дискурс існує у текстах, у яких є особлива лексика, граматики, семантика, синтаксис, «зрештою, особливий світ» [3, с. 30–34]. «Кожен дискурс – це один із можливих світів» [19, с. 44–45]. Другий підхід тлумачить дискурс як «тип комунікативної діяльності, мовленнєвий потік, що має різні форми вияву (усну, писемну, внутрішню), відбувається у межах конкретного каналу спілкування, регулюється стратегіями і тактиками учасників спілкування, являє собою синтез когнітивних, мовних і поза-мовних (соціальних, психологічних тощо) чинників, залежних від тематики спілкування, а також має своїм результатом формування різноманітних мовленнєвих жанрів» [3, с. 30–34].

А.П. Мартинюк тлумачить термін «дискурс» як «ситуативно обумовлену інтерсуб'єкту мовленнєво-розумову діяльність, спрямовану на взаємну орієнтацію у життєвому просторі на основі надання мовній формі семіотичної значущості» [12, с. 11]. Ширшого визначення дотримується К.С. Серажим, яка розуміє дискурс як «соціолінгвістичний феномен, який, по-перше, детермінується (прямо чи опосередковано) його соціокультурними, політичними, прагматично-ситуативними, психологічними та іншими (конституючими чи фоновими) чинниками, по-друге, має «видиму», тобто лінгвістичну (зв'язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент), та «невидиму», тобто екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру, по-третє, характеризується спільністю світу, який «будується» впродовж розгортання дискурсу його репродуцентом (автором) та інтерпретується його реципієнтом (слухачем, читачем тощо)» [18, с. 13]. Спираючись на дослідження К.С. Серажим та В.І. Карасика, М.В. Янкович визначає дискурс як «соціолінгвістичний феномен, що сформувався в певному соціальному середовищі та активно структурує та моделює соціальну дійсність, матеріальним втіленням якого є текст (усний чи письмовий), що відображає спосіб мислення, ціннісні орієнтири, моральні норми, як власне адресата, так і середовища загалом» [24, с. 125].

Висновки. Таким чином, беручи до уваги наведені зарубіжні та вітчизняні підходи до визначення дискурсу, пропонуємо таке його тлумачення: дискурс – це сукупність створених з певною метою багатьох усних або письмових зв'язних текстів у певній комунікативній ситуації, які поєднані спільною темою, яким притаманні особлива граматики та лексика, особливі правила слововживання і синтаксису, особлива семантика, які взаємодіють між собою у сукупності з екстралінгвістичними та прагматичними, соціокультурними та іншими факторами.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
2. Баранов А.Н., Михайлова О.В., Шипова Е.А. Некоторые константы русского политического дискурса сквозь призму политической метафоры («взаимоотношения бизнеса и власти», «коррупция»). Москва : Фонд ИНДЕМ, 2006. 84 с.
3. Бацевич Ф.С. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти дискурсивного підходу. *Вісник національного університету «Львівська політехніка». Проблеми української термінології.* 2002. № 453. С. 30–34.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика / под ред. Ю.С. Степанова. Москва : Прогресс, 1974. 446 с.
5. Богданов В.В. Текст и текстовое сообщение. Санкт-Петербург : изд-во Санкт-Петербургского государственного университета, 1993. 68 с.
6. Гурочкина А.Г. Понятие дискурса в современном языкознании. *Номинация и дискурс : межвузовский сборник научных трудов.* Рязань : Рязанский государственный педагогический университет им. С.А. Есенина, 1999, С. 45–65.
7. Дейк Т.А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Москва : Прогресс, 1989. 312 с.
8. Демьянков В.З. Доминирующие лингвистические теории в конце XX века. *Язык и наука конца XX века.* Москва : Институт языкознания РАН, 1995. С. 239–320.
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Москва : Гнозис, 2004. 390 с.
10. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. Москва : Гнозис, 2003. 375 с.
11. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. Москва : Гнозис, 2003. 280 с.
12. Мартинюк А.П. Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. С. 11–13.
13. Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики текста. *Новое в зарубежной лингвистике.* 1978. № 6. С. 467–472.
14. Олешков М.Ю. Основы функциональной лингвистики: дискурсивный аспект : учебное пособие для студентов фак. рус. Нижний Тагил : изд-во Нижнетагильской государственной социально-педагогической академии, 2006. 146 с.
15. Романюк О.С. Дискурс як інтерактивна комунікативна діяльність. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія.* 2016. С. 149–152.
16. Савельева Е.Б. О взглядах Мишеля Фуко на теорию дискурса. *Вестник Московской международной академии.* 2015. С. 93–95.
17. Селезнева Л.В. Исследование дискурса в современной лингвистике: опыт, направления, проблемы. *Вестник Северо-Восточного федерального университета им. М.К. Аммосова.* 2011. № 4. Т. 8. С. 119–124.
18. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність [на матеріалах сучасної газетної публіцистики] : монографія. Київ : КНУ, 2002. 392 с.
19. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности. *Язык и наука конца XX века.* Москва : РГГУ, 1995. С. 35–73.
20. Степанов Ю.С. Между системой и текстом – дискурс. *Язык и метод. К современной философии языка.* Москва : Языки русской культуры, 1998. С. 44–65.
21. Формановская Н.И. Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика. Москва, 2007. 478 с.
22. Фуко М. Археология знания / пер. Бр. Левченко. Киев : Ника-Центр, 1996. 208 с.
23. Чернявская В.Е. Лингвистика текста: поликодовость, интертекстуальность, интердискурсивность. Москва : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 248 с.
24. Янкович М.В. Поняття дискурсу в гуманітарних науках та визначення терміна «дискурс» в лінгвістиці. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія.* 2015. С. 123–126.
25. Brown G., Yule G. *Discourse Analysis.* Cambridge, 1983.
26. Collins English dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/discourse>.
27. Schiffrin D. *Approaches to discourse.* Cambridge, MA & Oxford : Blackwell, 1994. 470 p.
28. Harris Z. *Discourse analysis.* *Language.* 1952. Vol. 28. № 1. P. 1–30.

Sytnyk I. Discourse studies in modern linguistics

Summary. It is known that the concept of “discourse” is considered to be multidisciplinary, because it is the subject of research in a number of humanities (philosophy, psychology, sociology, medicine, law, linguistics, communication theory, etc.). It should be noted that the term “discourse” is used very widely in the linguistic literature. There are considered different trends of discourse studies in modern linguistics. Depending on the subject of research, each scholar defines the term “discourse” in his own way. Discourse is interpreted as speech immersed in life, or as a written text. On the other hand, a mention should be made that some scholars also consider speech and text as two aspects of discourse. The article draws our attention to the most famous research interpretations of the concept of “discourse” within linguistic modern paradigm. The concept of “discourse” evolution is outlined. The existing main scientific approaches to the definition of “discourse” from the standpoint of domestic and foreign researchers are analyzed, identified and systematized. The reasons for which its interpretation is complicated are substantiated.

Emphasis is placed on the correlation of the concepts “discourse”, “text”, and “speech”. The study found that despite the large number of different approaches to the interpretation of the term “discourse”, they rather complement each other, than exclude each other. It is established that the unifying core of all currently existing interpretations of the concept of “discourse” is its understanding as a closely related logical and extra linguistic connections of the unity of communicative and cognitive processes that are objectified in coherent texts (oral or written). Based on the analysis of scientific sources with different approaches to the definition of “discourse”, the author’s definition of this concept is proposed, which is considered as a set of created purposefully oral or written coherent texts in a particular communicative situation, combined with a common theme and vocabulary, special rules of word usage and syntax, special semantics that interact with each other in conjunction with extra linguistic and pragmatic, sociocultural and other factors.

Key words: discourse, linguistics, text, speech, communication.